

צירוף מוגבל שכלית (הסובל מפיגור) למניין וזימון

הרב אלון חזני

א. הקדמה

ב. הגדרת שוטה

ג. מה בין פתי לשוטה?

ד. דרגת הלקות השכלית המפקיעה מקיום מצוות

ה. גיל הפעוטות שאליו יש לדמות אדם הסובל מלקות שכלית קלה

ו. יחס הקהילה לסובל מלקות שכלית ולמשפחתו

ז. העולה להלכה

א. הקדמה

הגדרת פיגור שכלי היא לקות שכלית, הפרעה נוירו-התפתחותית שבה התפקוד האינטלקטואלי נמוך מהממוצע באופן משמעותי. מבחינה מדעית אדם ייחשב כבעל פיגור שכלי אם גילו השכלי נמוך משמעותית מגילו הביולוגי. דהיינו שבהשוואה לממוצע, רמת המשכל שלו נמוכה מ-70.

אדם המצטרף למניין נדרש להיות בעל דעת. אך מהי רמת הדעת הנדרשת? לפי ההלכה, מתי מוגדר אדם בעל לקות שכלית כחלק מהמניין ומתי לא? בשאלות אלו אעסוק בתמציתיות במאמר קצר זה.

ב. הגדרת שוטה

הגמרא במסכת חגיגה (ג ע"ב) דנה בשאלה מהו שוטה. משמעות הדיון על פי רש"י היא: "שפטור מן המצות ומן העונש, ואין קנינו קנין, ואין ממכרו ממכר". וכך מציינת הגמרא את סימני השטות:

תנו רבנן: איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלך בבית הקברות, והמקרע את כסותו. איתמר, רב הונא אמר: עד שיהו כולן בבת אחת. רבי יוחנן אמר: אפילו באחת מהן. היכי דמי? אי דעביד להו דרך שטות – אפילו בחדא נמי. אי דלא עביד להו דרך שטות – אפילו כולהו נמי לא! – לעולם דקא עביד להו דרך שטות.

בהמשך הסוגיה מוסיפה הגמרא: "דתניא: אי זהו שוטה – זה המאבד כל מה שנותנים לו". השולחן ערוך פסק כדעת ר' יוחנן: "אפילו באחת מאלו, אם עושה אותם דרך שטות".

עולה מהסוגיה שאין זה משנה מהי סיבת ההתנהגות אלא תוצאותיה. דהיינו אין חשיבות לשאלה אם הסיבה מולדת או נובעת מפגיעה מוחית עקב תאונה או זקנה. שוטה אפוא הוא מי שנשתבשה דעתו ולכן פטור מהמצוות.

האם רק הסימנים הנזכרים בגמרא מחשיבים אדם לשוטה או גם מעשים אחרים הדומים להם? רבנו שמחה העלה שדווקא הסימנים המפורשים בגמרא מגדירים שוטה. לעומת זאת הרמב"ם כותב:

השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו בן מצות, ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב.

לפי דבריו, גם במעשים דומים ייחשב אותו אדם לשוטה.

ג. מה בין פתי לשוטה?

יש פוסקים שלא חילקו בין שוטה לבין פתי, ולדעתם זהו דבר אחד, וגם הפתי יידון כשוטה ולא יהיה בר חיוב במצוות, וממילא לא יצטרף למניין. אולם היות שרוב הפוסקים לא דנו בכך, נבוא לבאר את סברת המחלקים בין שוטה לפתי.

הרמב"ם מבחין בין שוטה לפתי:

הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר הרי אלו בכלל השוטים, ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכויין הדעת בכתב.

את לשונו העתיק השולחן ערוך.

הרמב"ם מבחין בלשונו בין שוטה לפתי. בהלכה ט הרמב"ם מציין ששוטה יכול להיות מי "שמדבר ושואל כענין בשאר דברים", וכן "הנכפה מזמן לזמן או הנכפה תמיד" – זו הגדרה של אדם הסובל ממחלת נפש שיש בה עליות ומורדות, וכפי שכותבת הגמרא: "עתים חלים עתים שוטה". לעומת זאת, בהגדרת פתי הוא כותב: "לא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים שאר עם הארץ". כאן הרמב"ם מתאר את הסובל מלקות שכלית שמצבו סטטי ואיננו תלוי בשינויים.

הבחנה זו מופיעה בסמ"ע (על שו"ע ס"ק כא):

זהו החילוק בין פתי לשוטה, שהשוטה דעתו היא משובשת ומטורפת לגמרי בדבר מהדברים, משא"כ פתי שאינו מטורף לגמרי בשום דבר. אבל מצד אחד הוא גרע מהשוטה, שהשוטה בשאר דברים הוא חכם כשאר בני אדם. והפתי הוא שאין לו שכל גמור, ואינו מבין שום דבר בדרך שמבינין אותו שאר בני אדם, ומשום הכי סיים וכתב דבכלל שוטה "יחשב", והיינו לדין פסול, אבל לאו שם שוטה עליו, וק"ל.

יש לשים לב לנקודה שהרמב"ם מוסיף: "ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכויין הדעת בכתב". כל מקרה הוא מקרה אישי ולא ניתן לכתוב כללים מדויקים שיכסו את כל ההתנהגויות ואופני הדעת השונים של הפתיים. לכן יש לדיין לדון לפי מראה עיניו ואין להסיק מאדם לאדם.

הבחנה נוספת בין שוטה לפתי ניתן למצוא גם בהלכות קידושין. השולחן ערוך פוסק: "שוטה ושוטית אין להם קדושין לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים, לא שנא עם כיוצא בהם לא שנא עם פקחים". ועל כך מוסיף הרמ"א: "ודוקא שוטה גמור, אבל אם דעתו צלולה, אף על פי שהיא דלה וקלושה הרבה, וכן עתים שוטה ועתים צלול, ולא ידענו העת שהוא עומד בדעתו, חוששין לקדושין".

הרמ"א מחלק בין שוטה שאין קידושיו קידושיין, לבין מי שדעתו דלה וקלושה שאצלו יש חשש לקידושיין. ונראה שהוא מכוון לפתי, שבשונה משוטה שיכול להיות "עתים שוטה עתים צלול", הפתי חלוש בדעתו באופן קבוע.

הצורך בתחקור כל פתי באופן אישי עולה גם מהגמרא בבא בתרא (קנה ע"ב) במקרה של אדם פחות מגיל עשרים שמכר את נכסי אביו, וקרוביו שרצו לבטל את המכירה אמרו לו לאכול תמרים ולהשליך את הגרעינים לפני רבא. עקב מעשהו זה ביטל רבא את המכירה, שכן אין ממכר השוטה מכר. אולם הקונים שרצו בקיום המכירה, לימדו את הבחור לשאול דבר חוכמה, ובעקבות זאת פסק רבא: "מסברי ליה סבר, כיון דמסברי ליה וסבר – מידע ידע". זאת אומרת, אדם שדעתו קלושה כעין לקות שכלית קלה, שאם יסבירו לו דבר חוכמה מסוגל להבינו, מכירתו קיימת.

רבא בדק אם הבחור שוטה, ולאחר שנוכח שיש לו יכולת להבין דבר, אף כי באופן שונה מאדם פיקח, פסק דינו כחלוש דעת, כפתי ולא כשוטה, ולכן קיים את המכירה.

ד. דרגת הלקות השכלית המפקיעה מקיום מצוות

עד כה ראינו שישנם כמה קריטריונים להגדרת שוטה או פתי על דרך השלילה – אינו קורע כסותו, אינו מבין דבר כדרך שבני אדם מבינים – וכן קריטריונים על דרך החיוב: אינו מאבד דבר שניתן לו, וכן דמסברי ליה וסבר.

ברור מתוך הדברים שאדם הסובל מלקות שכלית קשה לא ניתן להגדירו כחייב במצוות, שכן אינו בגדר "דמסברי ליה וסבר", ולכן אינו מצטרף למניין. אך מה באשר ללקות שכלית קלה או חלוש דעת? הסובל מלקות שכלית קלה השומר על דברים שנותנים לו, מתנהג בנימוס באופן בסיסי, דהיינו מבין באופן בסיסי מצבים חברתיים, אבל ברור שדעתו אינה כדעת אדם ממוצע – מתי ניתן לומר שאינו בגדר שוטה? מהי אמת המידה שתקבע את הצטרפותו למניין?

הפוסקים דימו פתי לקטן שלגביו נפסק: "קטן שהגיע לעונת הפעוטות ויודע למי מברכין, מזמנין עליו ומצטרף בין לשלשה בין לעשרה". ועל כך הוסיף הרמ"א: "וי"א דאין מצרפין אותו כלל עד שיהא בן שלש עשרה שנה דאז מחזקינן ליה כגדול שהביא ב' שערות וכן נוהגין ואין לשנות; וחרש ושוטה אם מכוונים ומבינים מצטרפין לזמון, אף על פי שאין החרש שומע הברכה". עולה מדבריו ששוטה המכוון ומבין על מה או למי מברכים – מצטרף לזימון.

הרב אלחנן וסרמן מסביר את היסוד לדמיון בין קטן לפעוט:

שני דינים יש בקטן: האחד, קטן שלא הגיע לכלל דעת, הרי הוא כשוטה. והשני, קטן פקח שאנו רואים שיש לו דעת כגדול, ומכל מקום אין מעשהו כלום, והיא גזרת הכתוב "איש" ולא קטן... כיוון שמצינו בתקנת חכמים שהפעוטות מקחן מקח, וביאור התקנה שחכמים תיקנו שקנין קטן יועיל ואין צורך באיש, אבל צריך שיהיה בו דעת שלא יהיה בכלל שוטה, וזה שיעור הפעוטות.

לפי הסברו בעל לקות שכלית מעל גיל בר מצווה שיש לו דעת כפעוטות, אינו נידון כשוטה. הרח"פ שיינברג מסביר שניתן ללמוד מדברי הרב וסרמן את אמת המידה שמחשיבה את הסובל מלקות שכלית כבן דעת:

ולפי דבריו מסתבר לומר שגם הסובל מלקות שכלית אם יש לו דעת של פעוטות והוא בן י"ג שנה נקרא גדול, ויהיה מחוייב במצוות כמו גדול ממש. שהרי נתקיימו בו שני התנאים: הוא גדול בשנים, וגם יש לו הדעת של גדלות שאינו נחשב לשוטה משום שהגיע לכלל דעה.

וכן פסק הרב שלמה זלמן אויערבך במנחת שלמה, וכן פסק הציץ אליעזר:

נלמד מכל האמור דאפילו הפתאים ביותר, שאין להם שכל גמור ואינם מבינים שום דבר כדרך שמבינים אותו שאר בני אדם מכל מקום לאו שם שוטה עליהם, ורק לענין עדות המה פסולים מפני שלפעמים אין מכירין דברים שסותרים זה לזה ויכולים להחליף דבר בזולתו, אבל שפיר המה בני מצוות, וישנם אפילו בגיטין וקדושין כד מסביר להו וסברי.

ה. גיל הפעוטות שאליו יש לדמות אדם הסובל מלקות שכלית קלה

באשר להבנה למי מזמנים, פוסקת הגמרא במסכת ברכות (מח ע"א): "קטן היודע למי מברכים מצטרף לזימון". כדי להסביר מה רמת ההבנה הנדרשת מובא סיפור על אודות אביו ורבא שבהיותם קטנים ישבו עם רבה לאכול (רבה היה דודו של אביו, ורבה היה חברו של אביו) ושאלם למי מברכים? ענו לו: "לרחמנא". כששאלם היכן הוא נמצא, רבא הצביע כלפי הגג, ואביו יצא מהבית והצביע לשמים. אם כן, ההבנה הנדרשת אינה הבנת עומק אלא ידיעה כללית.

הציץ אליעזר מציין שהגיל הוא "שכל של תינוק בר ז'-י שנים", והקריטריונים שעולים מתוך פסיקתו הם שידוע שמתפללים ושהולך לבית כנסת, יודע ששבת יום שונה, יודע שיש משמעות של כשר ויש שאינו כשר.

אף הרב יצחק זילברשטיין פוסק שדי ברמת שכל של ילד בן שבע. וכן פסק הרב בקשי דורון.

1. יחס הקהילה לסובל מלקות שכלית ולמשפחתו

היחס לבעלי מוגבלויות צריך להגיע ממקום של כבוד ורגישות לאדם ולמשפחתו, בדומה לכל בני הקהילה האחרים. בני הקהילה צריכים להבין שהדאגה לאדם בעל מוגבלות בכלל, ומוגבלות שכלית בפרט, צריכה לבוא ממקום שהוא בנו של הקב"ה בדיוק כמונו. גם האינטרס האנוכי של כל אדם צריך להיות סיוע והכלה, על מנת שיכילו אותו עצמו במקום שהוא נדרש להבנה, שכן כל אדם נדרש להבנה בקשיים שיש לו.

מניסיוני עם משפחות שבהן אחד מבני המשפחה סובל מלקות שכלית, שמתאיב לב שבני המשפחה מתקשים מאוד במרקם הקהילתי, ולעיתים נמנעים מלהביא את האח/הבן לבית הכנסת מחשש מהתגובה שתגיע מהקהל. במיוחד קשה הדבר שבעתיים במעמד בר מצווה לבן הלוקה בשכלו, שבו יש חשיפה רבה וחשש מתיוג האדם ומשפחתו. לעיתים בני המשפחה נמנעים מלקיים בר מצווה או אפילו להביאו לבית הכנסת רק מתוך פחד שאם יפריע, הציבור לא יקבל זאת בהבנה. לעיתים המצב הפוך. לעיתים הציבור רוצה לקבל לחיקו את הסובל מלקות שכלית, אבל המשפחה מרוב חששה נמנעת מהבאתו לבית הכנסת או לקיים לו אירוע בר מצווה. קהילה שהדמויות המובילות בה ייקחו את הדבר לתשומת ליבם, תוכל לשנות מצב זה.

על כן הרוח שצריכה לנשוב מהמתפללים אל המשפחות צריכה להיות רוח חמימה. אבל צריך להיזהר שרוח זו לא תהיה רוח של חמלה, של התייחסות למשפחה או לאדם הסובל מלקות שכלית כמסכן. יש לשים לב, שבמקרה של ילד הסובל מלקות שכלית שמצטרף למניין, יש חובה על הציבור לסייע במצוות חינוך הילד לתפילה, ולכן חובת ההכלה היא בגדר סיוע לאב לקיים מצוות חינוך.

גם במקרה שאין המוגבל שכלית מצטרף למניין, הקהילה צריכה לחפש את הדרך להכיל אותו ואת משפחתו בתוך הקהילה. כאשר האופן ההלכתי צריך להיבחן בידי רב הקהילה.

ז. העולה להלכה

- כל מקרה יידון לגופו של עניין ואין לדמות אדם לאדם. "ודבר זה לפי מה שיראה הדיין". בדיקה זו עליה להיעשות ברגישות ובכבוד, שכן כל אדם הוא עולם ומלואו.
- אדם מבוגר הסובל מלקות שכלית קלה יכול להצטרף למניין וזימון אם שכלו כילד בן שבע. זאת אומרת, לא נדרש לדעת לקרוא ולספור אלא די בהבנה כללית שיש כוח עליון בעולם, והוא מבין שיש שבת ויש יום חול, שומר על רכושו באופן דומה לילד בן שבע ומתנהג בנימוס בסיסי.
- מבוגר או בר מצווה הסובל מלקות שכלית, שלפי הדין עולה למניין, יכול לעלות לתורה ולברך כחלק ממניין העולים. אם אינו יכול לברך או שהגייתו אינה ברורה דיה, יחליט רב הקהילה על הדרך ההלכתית המתאימה למקרה זה.
- ילד הסובל מלקות שכלית ומצטרף למניין, מחויב במצוות בסיסיות שניתן ללמדו, ותפילה היא חלק מכך (מה שאפשרי, למשל אפילו עניית אמן עם הציבור).
- חובת הקהילה לסייע להורי הילד הסובל מלקות שכלית לחנך את ילדם למצוות ובכללן מצוות תפילה.